

AZ ELVÁLASZTOTTSÁG ALAKZATAI

F A R A G Ó K O R N É L I A

A Márton-művek narratopoétikai megközelítései közül több¹ is kiemeli a térjelentések szerepét az értelem összetettségének kialakításában. A *Nagy-budapesti Rév-üldözés* című kötete kapcsán a „labirintus formája és képzete”, az agyvelőben való szituálás („Albert főherceg agyvelejében játszódnak, tájai, eseményei annak tájai, annak eseményei”) tematizálódnak. Jól illeszkedne a meglévő értelmezések vonalába ha pl. az *Ésvagy* című szövegről mint az arc kozmifikáló tériességéről beszélünk, az arcéről, amelyben különös vidékek vonásai ismerhetők fel. A *Menedékben a szív* „allegóriája mentén közelíthető meg a szöveg térbehatárolása” és az alapvető poétikai cél „olyan prózai művet alkotni, mely nemcsak az időt, hanem bizonyos mértékig a teret is megsemmisíti”. H. Nagy Péter az *Átkelés az üvegen*ről, a kayseri kategóriát (Raumroman) dolgozatának címmotívumaként felidézve, mint tér-regényről beszél: „A történesek földrajzból való levezethetőségének tétele alapozza meg a tér-regény koncepcióját, melynek egyik legfontosabb ismérve a földrajzilag meghatározott hagyományrétegek egymásra vetülése egy olyan nyelvi univerzumban, amelynek történetileg szituált horizontjai területileg is adottak. A nyelvi, földrajzi és történeti szituáltság egyidejű érvényesítése határozza meg a regény szövegvilágát.” Wolfgang Kayser hármaskönyvregényében (cselekményregény, szereplőregény, térregény) a pikareszk regény műfaji sajátosságaihoz erősen kötődő fogalom, jelen esetben az útirajz műfajiságához kapcsolódik: „az útirajz műfajmegjelöléssel összhangban, a tér alkotja az epikai világ integratív tényezőjét”, de a történet szintjén kibontakozó térjelentés mellett a nyelvileg formálódó szövegtér, a „nyelvi szintéreként” meghatározható prózavilág problematikája is megjelenik az elemzésben.

A *Jacob Wunschwitz igaz története* című regény olvasása a legtermékenyebben az *elválasztottság-alakzat* mentén terjeszthető ki a tér-kategória irányába.

Ez az alakzat már a regénykezdeten megjelenik a szövegközöttiség és a metafiktív jelentésképzés horizontjában is. Elsőként a hegycsúcsról való körültekintés toposzának, petrarcai hagyományának erőteljesen ironikus deformálásában. A hegycsúcsról feltárló látvány első modern megelője levelében (Az első hegyi túra: út a Mont Ventoux-ra) a következőket írja: „Arrafelé fordítottam tekintetemet, amerre a szívem leginkább hajlik, Itália felé, és noha hosszú *távolság választ el* havas, fenséges Alpoktól, közelinek tűntek előttem. (. . .) Egy sóhajtást küldtem, bevallom, Itália egéhez, mely csak a képzeletem s nem a szemem előtt lebegett . . .” A „derűsebb délszaki tartományokkal” való ironikus megfeleltetés – az elbizonytalanító feltételeesség közbeiktatásával: „ha ez a vidék, nézőpontunktól a láthatárig, az általunk lakott földrész teljességét foglalná magába”(7) – állítva tagadja a hasonlósági relációkat s ezzel az *elválasztottságot* hangsúlyozza. A „hasonlaton belül” Róma, a szimbólummá vált város, hagyományozódó jelentései erősödnek fel: „az ilyen város a világ kicsinyített képmása”.² A város-szimbólumként nyitott jelentésbázis, az ironikus és tényleges megfelelés közötti szemantikai mozgással dinamizálja a hasonlítás folyamatot: a pozitív konnotációkkal ható jelentésrelációk (Róma az Örök Város, az antik világ és a kereszténység szellemi értékeinek gyűjtőlencséje, nyelve, kultúrája a későbbi európai civilizáció alapja, Simmelnél „Róma hatása a legmagasabb rendű műalkotásokéhoz hasonlítható”³) az első jelentéskörbe, a negatív viszonylatok (Róma a háborúk és polgárháborúk, a gyilkosságok, a pusztítás és pusztulás városa, Herder szavaival, „az emberiséget gyűlölő démon alapította Rómát, hogy a földieknek megmutassa emberfölköti dicsőségének nyomait”⁴) a második jelentéskörbe tartoznak.

A disszimuláció a helyet, a genius locit érinti: „Nehéz volna eldöntenünk, hogy a szász választófejedelem kancellárjának (. . .) titkára komolyan gondolta-e most idézett kijelentését (. . .) vagy pedig ellenkezőleg, (. . .) így űzött gúnyt a hely szelleméből és magából a helyből . . .”(8) A szövegközi utalásban a petrarcai élmény jelenvalóvá tétele helyett, annak transzfigurációja játszódik le: a Mückenbergre való felkapaszkodás, és a titkár perspektívájából elénekelt tárló tér (amely nem lép túl az elsődleges érzékelés terének szerepkörén) látványa messze esik a lelki felemelkedés és belső megvilágosodás élményének topikus jellemzőitől. Összevetésül: a karakterisztikumában ide köthető létmozzanatról Nietzsche mint „halhatatlan pillanatról” ír. E létmozzanat kronotopikus felépítésében is megjelenik az elválasztottság képzete: „hatezer lábra az embertől és az időtől”. Erősen növeli a jelentésképzés összetettségét, hogy a toposz kapcsán kialakult irodalmi beszérend ismeretében⁵ Petrarcaén kívül Rousseau (*Új Heloise*, 1. könyv, XXIII. fej.), Hölderlin (*Heimkunft* – Hazatérés) és Wordsworth (*The Prelude* – Előhang) magaslatti tájélménye felé is megnyílik a regény ironikus szándékoltságú hegytőjelenete. E szélesre

tároló archetipikus játéktérben az Alpok hegyvidéke, a jellegzetesen magas hegységi táj, a lokális összekötő jegy. A kontrasztív szövegköziség irányába, a toposz emlékezetétől való eltávolítottság irányába mutat viszont az, hogy a Mückenberg, minthogy „csak egészen kevésse emelkedik ki” (7) a folyóparti dombok sorából, nem valósíthatja meg az „emberlakta táj”-tól való elválasztottságot, nem szolgálhat pl. a rousseau-i éteri magasságokkal. Következésképpen az ironikus reflektív elválasztás egyik működtetője a tematikus szintű *elválasztottság-alakzat hiánya*. Az iróniával szemlélt intertextualitás felvillantja a többirányú olvasás lehetőségét, és nyomban elhatárol a hegycsúcselmény konvencióitól, az ezen nevelkedett olvasási elvárásoktól.

Az *elválasztottság alakzatai* a textus szemléleti centrumában állva – esetenként hiányjelenségként is – sokrétűen befolyásolják a regény tematikai-poétikai szerveződését, az egész organizmust átható térgondolkodását. Tipológiai változatosságuk, a bennük megszólaltatható jelentések ösztönöznek arra, hogy a már a címben felvillantott regénytípológiai kód ellenére (a cím önidentifikációs alakzata: „igaz történet”, a szereplő nevéhez kapcsolódva élettörténetként, következésképpen a kayseri elgondolásban szereplőregényként definiálja a művet) térvizyonlati perspektívákban értelmezzünk. Az elválasztottság jellegzetesen térvizyonlati szerkezetén belül az *elkülönítés/elhatárolás* és az *eltávolítás/távoltartás* mozzanatait különböztethetjük meg. Az elválasztottság komponensei a határ és az intervallum. Az *elkülönítés a határ*, az *eltávolítás az intervallum* jelentéseit hangsúlyozza. Ez azzal jár, hogy az elbeszélést alapvetően két oppozíciós viszonylat – a nyílt/zárt és a közeli/távoli szemük pár – mozgatja. Azonban a két ellentéppárral dolgozó interpretáció nem bontakoztathatja ki maradéktalanul az *elkülönítés/elhatárolás* és az *eltávolítás/távoltartás* jelentésrelációit, mert az alapopozíciók pólusainak polivalenciája révén a fentiekhez további ellentéppárok társulnak. Mindez akkor válik kiemelten elemzendő poetológiai tényé, amikor a regény a fabulatív elválasztottsági formákkal összhangban, elbeszélőtechnikai szinteken is a hiperbatonikus szervezést érvényesíti. A hiperbaton⁶ a narratív térben két ellentétes és egyúttal egymást kiegészítő aktust ábrázol: az elválást és a találkozást. Márton László hiperbaton-stratégiája a közelítő és distancionáló, a találkozó és elváló/elválasztó, az azonosuló és elkülönülő, a megnyíló és bezáródó struktúrák történéselvű működtetése.

Elkülönítés/elhatárolás. Márton László már a szövegkezdeten a megszemélyesítés egyik hangsúlyozottan történeti alakzatára, a város perszónifikációjának irodalmi, tágabban kulturális hagyományára (az emberi testnek és a városnak, a társadalom struktúrájának jelképi megfeleltetése már a középkori felfogás sajátja) utal vissza, a későbbi szöveghelyeken is metanyelvi modalitású beszédben antropomorfizál. Az élő organizmusként, eleven testként elgondolt

város ügyes és tapintatos, s mint érzékeny individuum sejt és retteg. Az „egy személyként felfogott város”(10) képzetét azonban szétírja az *elválasztottságok* sokasága, következésképpen a regény, a megszemélyesítő alakzati jelentésten-dencia folyamatos megkérdőjelezése, negálása. Felhívja a figyelmet az antropomorfizáló irányulás játékaire, e játék távlatából reflektál a narratív folyamatra („azon pedig már nem gondolkodtak [mert megszokták, hogy a közösséget egyetlen élő testnek tekintsék], miképpen is tud egy ember felsorakozni”181), problematizál, kinyilvánítja saját elképzelésének visszavonását, elhelyezi a kérdést a metafiktív jelentésképzés horizontjában: „a várost eszerint mégsem lehet szerves egységként, egységes akarató emberi lényként felfogni, és hogy az ilyesfajta megszemélyesítés, ha mégannyira jóhiszemű is, hazugság”.(12)

Az *elválasztottsági viszonylatokra* való szétzilálódást már a társadalmi hierarchia térmetaforái megfogalmazzák, az alacsonyabban állók, a lejjebb állók, a magas rangúak, a felsőbbség és a feltörekvők köztes rétegének megjelölésével. Egyáltalán a társadalmi szétválás mechanizmusai, a státusváltási törekvések, vagy a kényszerű váltások az életrajzok lényeges dinamizáló tényezői: több alakhoz köthető a bukás, Ricoeur szerint, erős térbeli asszociációkat keltő élménye. E dinamikus mozgás a félreállítás, az elmozdítás, a kirekesztés, az elűzés, a visszahívás, de a visszahelyezés jelentéseit is érvényesíti, tehát a távozását éppúgy mint a visszatérését. A státusváltás gyakran (a váltási iránytól függetlenül) tényleges térváltást, földrajzi mobilitást jelent: „azt az üzenetet kapta válaszul, hogy huszonnégy órán belül távozzék Drezdából. Myrus Zwickauba ment, ott néhány hónapig diakónus volt, majd Peifer segítségével átkerült Gubenbe, ahol a nagyrabecsülés jelei látszólag feledtették vele a korábbi megaláztatást, és enyhítették a bukás keserűségét”(23). Élettörténet és mobilitási modell egymásravetítésekor minimális a szabad elemek száma.

A *diszlokáció poétikája, a hiperbatonikus eszközend,* illetve a *viszonylatokban megjelenő térstruktúra* érzékelhetővé teheti azt a hatalmi dinamikát, amely „hálózatot alakít ki, mindig mozgásban van, tovaáramlik, csak hatásában létezik” (Foucault). A hatalom elvrendszere, a bürokratikus mechanizmus nem statikusságként értelmeződik – specifikus térmanipulációs szisztémaként nyer megjelenítést, s az emberi szituáltság jellemzőinek felmutatásában különös szerepet kapnak a represszív indíttatású és diffraktív jellegű kimozdító, átmozdító aktusok, az elkülöníthetőség és elhatárolhatóság metaforakörei. Összjátékuk, a szöveg egészére kiterjedő dinamikájuk – amelyből a narráció Jacob Wunschvitzot is kibontakoztatja – a szöveg hatáselveinek forrásául szolgál. Ezek azok a mozzanatok, amelyek annak ellenére világosan felismerhetők, hogy a mű poétikai szemléletében a kétely és a kérdés hangsúlyai hatnak. A szöveg ilyen irányú önértelmező alakzatai a kétséges megragadha-

tóság, a valószínűség valóságának kérdését vetik fel és kapcsolják össze az eldöntetlenség, a többértelműség posztulálásával. A kollektív tudás egymásba íródó eseményváltozataiban (hipotézisszerű magyarázatok, találgatások), a kollektív memóriában a terek és térviszonylatok mint pusztá beszédalakzatok, mint a hollét nyelvi létezőmódjai, mint a kollektívumból kiváló hangok általi feltételezettségek jelennek meg. Az elbeszélés ritmusa olykor egy-egy térviszonylat nyelvi létesülésének és fokozatos kioltásának függvénye. Végül az is kérdéssé válik, hogy a történeti és a történeti fiktív változatai közötti olvasás horizontjában megmutatkozhat-e az „igaz” ismeretelméleti kategóriája. A címben jelölt önolvasás és a textuálisan kibomló jelentés között ilyen értelemben távolság konstualódik.

Az elválasztottságalakzat strukturális szerepének megértését irányítja, hogy a történeti fikcionálás referenciális hátterében a barokk hatalom szerkezete áll. A regény referenciális világára való utalás a temporális mellett a lokális koordinátákat is megvonja. „E korszak államférfiai éppen a hatalomból és annak megjelenési formáiból csináltak kultuszt: a pompás parádékból, a kibogozhatatlan intrikákból, az iszonyatos gyilkosságokból. (. . .) Aligha akadt még egy korszak, amely ilyen határtalan teret engedett volna ennek a szenvedélynek, hacsak a miénk nem, ami sok tekintetben szembetűnően hasonlít a barokkhoz.” Miközben a megtörténtség modalitását erősíti, a C. J. Friedrich-féle⁷ összevető gondolkodás áramába kapcsolja a regényt, az a poétikai gesztus, amely fikció és fikcionálási aktus, történet és elbeszélés *elválasztottságát* a tér-idő megtöbbszöröződésében juttatja kifejezésre: „arrafelé, ahol történetünk írásakor, a huszadik század végén . . .”(50); ahol napjainkban a lengyel vármhatóság irodáján túl, nagy üres térség van, és annak túlvégén, ahol történetünk idején húzódott a városfal, most . . .”(145) A történeti vonatkozások szintjeinek kereszteződéséből és a dokumentáris intertextuális komponensből fakadó olvasási orientációt a mindent átható dubiózítás folyamatosan hártja.⁸

JEGYZETEK

- ¹ Radnóti Sándor: A labirintus. In: Radnóti: *Mi az, hogy beszélgetés?* Budapest, 1988; H. Nagy Péter: Egy tér-regény történeti horizontjai. Vázlatpontok az Átkelés értelmezéséhez. In: *Üvegezés. Műhelytanulmányok Márton László regényéről.* Budapest, 1994. Bednacsics Gábor: „A kérdések másról és másképpen szólnak”. *Alföld*, 1998, 5.
- ² Arnold J. Toynbee gondolatát idézi Wolf Schneider: *Városok Úrtól Utópiáig.* Gondolat, Budapest, 1973

- ³ Georg Simmel: Róma. In: Simmel: *Velence, Firenze, Róma*. Atlantisz, Budapest, 1990, 20.
- ⁴ Wolf Schneider: i. m., 130.
- ⁵ Vö. Bernhard Waldenfels: *U mrežama životnog svijeta*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, 195. A szerző a téma térvonatkozásait illetően Joachim Ritter Landschaft (Subjektivität, Frankfurt/m. 1974) c. tanulmányára hivatkozik. Vö. még Péter Ágnes: *Roppant szívárvány*. – A romantikus látásmódról. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 131. Jegyzetben utal L. Borghes *Az idő újabb cáfolata* című könyvére (Bp., 1987, 132. l.), mely szerint Nietzsche „műveinek egyik emlékezetes lapján pontosan megjelöli azt a helyet, ahol először lepte meg őt az Örök Visszatérés eszméje: az eset egy hatalmas, piramis formájú hegycsúcs közelében, a silvaplanai erdők egyik ösvényén történt . . .”
- ⁶ Fónagy Iván hiperbaton-értelmezésének (*A költői nyelv*, Corvina, Budapest, 1999, 415.) parafrázisa.
- ⁷ Carl Joachim Friedrich: A barokk kora (1610–1660). In: *Barokk és Maulbertsch*. Comitatus, Veszprém, 1992, 36–37.
- ⁸ A szöveg egy hosszabb tanulmány részlete.